

МІНІСТЕРСТВО ОСВІТИ І НАУКИ УКРАЇНИ
СУМСЬКИЙ ДЕРЖАВНИЙ ПЕДАГОГІЧНИЙ УНІВЕРСИТЕТ
ІМЕНІ А.С. МАКАРЕНКА
НАВЧАЛЬНО-НАУКОВИЙ ІНСТИТУТ ФІЗИЧНОЇ КУЛЬТУРИ

«Затверджую»

Голова приймальної комісії
СумДПУ імені А.С. Макаренка
проф. Ю.О. Лянной

«13» березня 2020 р.

ПРОГРАМА ФАХОВОГО ВСТУПНОГО ВИПРОБУВАННЯ
«РІСТ ТА РОЗВИТОК ДИТИНИ»
ДЛЯ ВСТУПУ НА НАВЧАННЯ
ДЛЯ ЗДОБУТТЯ СТУПЕНЯ БАКАЛАВРА
на основі ОКР Молодший спеціаліст
НА ІІ КУРС З НОРМАТИВНИМ ТЕРМІНОМ НАВЧАННЯ 3 РОКИ
ЗА СПЕЦІАЛЬНІСТЮ 016 СПЕЦІАЛЬНА ОСВІТА (ЛОГОПЕДІЯ)

Розглянута на засіданні
приймальної комісії
«28» лютого 2020 року
Протокол № 5

Програма фахового вступного випробування «Ріст та розвиток дитини» для вступу на II курс з нормативним терміном навчання 3 роки, на навчання для здобуття ступеня Бакалавра денної і заочної форми навчання спеціальності 016 Спеціальна освіта.

Ухвалена на засіданні кафедри логопедії
від 27 лютого 2020 р. протокол № 8а

Завідувач кафедри логопедії
_____ А. І. Кравченко

Голова фахової атестаційної комісії
_____ проф. А. І. Кравченко

1. ПОЯСНЮВАЛЬНА ЗАПИСКА

Програма фахового вступного випробування «Ріст і розвиток дитини» розрахована на абітурієнтів, які бажають здобути ступінь бакалавра за спеціальністю 016 «Спеціальна освіта» Сумського державного педагогічного університету імені А.С.Макаренка і мають диплом молодшого спеціаліста педагогічних і непедагогічних спеціальностей..

Зміст програми структурований за етапами розвитку дитини та її віковими анатомо-фізіологічними особливостями.

Програма складається зі «Вступу» та двох розділів, які в свою чергу розподілено на теми:

1. «Особливості розвитку і функціонування органів і систем у віковому аспекті»;
2. «Вплив різних факторів на ріст і розвиток дитини».

Програма вступного екзамену спрямована на виявлення рівня сформованості знань та умінь, на основі яких абітурієнт зможе:

- характеризувати основні анатомо-фізіологічні поняття, закономірності росту й розвитку організму;
- оперувати поняттями, за потреби пояснювати механізми різноманітних фізіологічних процесів, підтверджуючи прикладами, що дають можливість стверджувати правильну інтерпретацію викладеного матеріалу;
- розуміти функціонування організму на різних рівнях його організації, та виявляти взаємозв'язки між ними;
- встановлювати причинно-наслідкові, функціональні, структурні зв'язки та закономірності росту й розвитку організму;
- називати фактори негативного впливу на ріст і розвиток організму;
- застосовувати знання для аналізу ситуацій порушеного розвитку;
- виконувати розрахунки із використанням математичного апарату;

- застосовувати набуті знання при аналізі пато-анатомо-фізіологічної інформації, представлені в різних формах (графічній, табличній, текстовій);

- самостійно робити висновки й обґрунтовувати їх.

Фаховий вступний іспит з дисципліни «Ріст і розвиток дитини» за освітнім ступенем бакалавр проводиться у вигляді усного іспиту. Кількість білетів – 30, у кожному білеті по 2 питання.

Для підготовки до відповіді студенту відводиться 40 хв., для викладення матеріалу білету вступного усного – 20 хв.

Оцінювання здійснюється за 200-бальною шкалою.

КРИТЕРІЇ ОЦІНЮВАННЯ

знань і умінь при вступі фаховою атестаційною комісією

Фахова атестаційна комісія оцінює відповідь на кожне питання і виставляє загальну оцінку за відповіді за прийнятою бальною системою.

За правильні відповіді на всі запитання екзаменаційного білета абітурієнт може одержати максимальну суму балів – 200.

175–200 балів – абітурієнт у повному обсязі володіє матеріалом та оперує основними та допоміжними систематичними категоріями, правильно формулює та логічно висловлює думки, знаходячи причинно-наслідкові зв'язки між явищами. Впевнено орієнтується у матеріалі, систематично працює з додатковими джерелами інформації, дав вірну відповідь на понад 90 % від загальної кількості матеріалу. Дав вірну, обґрунтовану, вичерпну відповідь на відкрите питання.

150–174 бали – абітурієнт вільно оперує вивченим матеріалом, самостійно аналізує та систематизує явища, вміє порівнювати особливості, знання може застосовувати у змінених, нестандартних ситуаціях; чітко тлумачить поняття; здатен самостійно опрацювати навчальний матеріал, дав

вірну відповідь на понад 80 % від загальної кількості матеріалу, але менше ніж 90%. Дав вірну, обґрунтовану відповідь на відкрите питання, але відповідь не повна.

100–149 балів – абітурієнт має фрагментарні уявлення про явища та процеси, здатен відтворити навчальний матеріал, поверхово аналізувати події та явища, може самостійно оволодіти більшою частиною заданого матеріалу, але не вміє робити логічні висновки; здатен описати лише типові явища; його відповіді непослідовні та нелогічні; Абітурієнт не повністю володіє біологічною номенклатурою. Дав вірну відповідь на понад 60 % від загальної кількості матеріалів, але менше ніж 65 %. Дав не повну, не обґрунтовану, але вірну відповідь на відкрите питання.

0–99 балів – абітурієнт помиляється у визначенні основних понять, хоча частково може відтворити послідовність подій того чи іншого біологічного процесу, не здатен порівняти особливості біологічних явищ, не володіє біологічною номенклатурою, мало усвідомлює мету навчально-пізнавальної діяльності; Дав вірну відповідь менше ніж 59 % від загальної кількості матеріалу. Дав неповну, необґрунтовану, невірну відповідь на відкрите питання. Абітурієнт відмовився відповідати на питання.

Якщо студент під час відповіді набирає від 1 до 99 балів – іспит вважається не складеним; 100 – 200 балів – студент склав іспит.

2. ЗМІСТ ПРОГРАМИ

Вступ

Соціально-біологічна та педагогічна ефективність виховання і навчання дітей, забезпечення їх нормального фізичного розвитку, формування соматичного і психічного здоров'я за умов урахування анатомо-фізіологічних особливостей дитячого організму. Періоди росту, розвитку і диференціації в онтогенезі дітей. Знання фізіології дитячого організму та особливостей проходження дітьми різних етапів свого розвитку. Основні заходи

забезпечення оптимізації фізичного розвитку дітей і створення передумов їх майбутнього міцного здоров'я.

РОЗДІЛ 1

ОСОБЛИВОСТІ РОЗВИТКУ І ФУНКЦІОНУВАННЯ РІЗНИХ ОРГАНІВ І СИСТЕМ У ВІКОВОМУ АСПЕКТІ

Розвиток соматичної та вегетативної нервової системи

Розвиток соматичної нервової системи в ембріональний період. Особливості соматичної нервової системи у новонароджених. Безумовні рухові рефлекси новонароджених. Особливості соматичної нервової системи у дітей грудного віку. Дозрівання пірамідного шляху. Особливості електроенцефалограми дітей. Особливості вегетативної нервової системи новонароджених. Співвідношення тону парасимпатичної і симпатичної нервової системи. Гематоенцефалічний бар'єр новонароджених. Зміни нервової системи в процесі старіння.

Морфо-функціональні особливості основних аналізаторів (зорового, слухового, вестибулярного), їх розвиток у різні періоди життя людини

Поняття про особливості основних аналізаторів (зорового, слухового, вестибулярного). Гіперметропія новонароджених. Гострота зору в дітей різних вікових груп. Становлення вестибулярного аналізатора в онтогенезі.

Особливості акомодатії. Основні заходи профілактики порушення зору у дітей та підлітків. Профілактика порушення зору в дітей і підлітків. Зміни слухового аналізатора в разі старіння.

Формування вищої нервової діяльності в різні періоди життя людини (розвиток умовних рефлексів, вищих психічних реакцій, пам'яті, уваги)

Особливості умовно-рефлекторної діяльності в дітей. Поняття про орієнтувальні реакції. Співвідношення між збудженням і гальмуванням у корі головного мозку. Розвиток вищих психічних реакцій. Характеристика основних вікових особливостей пам'яті. Розвиток другої сигнальної системи в дітей.

Формування і розвиток кістяка у віковому аспекті. Склад кісткової тканини в людей різних вікових груп.

Поняття про розвиток опорно-рухового апарату. Формування кістяка в ембріона. Особливості розвитку кістяка в дітей різних вікових категорій. Поняття про зміни обміну в опорно-руховому апараті при різних порушеннях.

Розвиток ендокринної системи. Особливості нейроендокринної регуляції в процесі росту і розвитку дитини

Анатомічні особливості гіпофіза, щитоподібної, підшлункової, прищитоподібних та інших ендокринних залоз. Вплив адреналіну на розумову діяльність дітей. Дія тиреоїдних гормонів у дітей. Підвищення активності при статевому дозріванні. Вплив андрогенів і естрогенів. Поняття про статеве дозрівання. Причини змін у нейрогуморальній регуляції.

Будова ендокринних залоз. Особливості впливу гормонів на організм людини в різні періоди життя. Характеристика періодів статевого дозрівання. Особливості функціонування нейрогіпофіза у новонароджених. Загруднинна залоза і розвиток імунітету.

Вікові особливості системи кровотворення (фізико-хімічні, транспортувальні, захисні особливості зсідання крові)

Вікові особливості фізико-хімічних властивостей крові. Білковий склад крові. Зміни крові в процесі старіння. Вікові особливості транспортувальної функції крові. Типи гемоглобіну, особливості фетального гемоглобіну в

людей різних вікових категорій. Особливості захисних функцій крові. Вікові зміни системи зсідання крові. Кількісний склад еритроцитів у дітей і дорослих у різні періоди життя. Особливості лейкоцитарної формули в новонароджених, дітей віком 5 років, 8 років.

Обмін речовин і енергії, терморегуляція в різні періоди життя людини. Механізми регуляції обміну речовин і терморегуляції.

Особливості обміну білків, жирів і вуглеводів. Основний обмін у новонароджених. Механізми регуляції обміну речовин. Добові норми вітамінів, мінеральних речовин, мікроелементів. Характеристика особливостей водно-електролітного обміну та терморегуляції в новонароджених і дітей раннього віку. Особливості водно-електролітного обміну та терморегуляції в людей старечого віку. Раціон харчування дітей.

Вікові особливості системи кровообігу: морфо-функціональні, фізіологічні, особливості провідної системи, механізмів регуляції.

Морфо-функціональні особливості кровообігу плода. Співвідношення в роботі правого і лівого шлуночків серця плода. Структурні зміни серцево-судинної системи та особливості провідної системи серця новонароджених. Особливості фізіології серцевого м'яза та нагнітальної функції в неонатальний період. Реакції серцевого м'яза на фізичне навантаження. Кровообіг людей літнього і старечого віку. Зміна геодинамічних показників. Особливості серцевого циклу та механізмів регуляції серцево-судинної системи. Тривалість серцевого циклу новонароджених, тривалість систоли і діастоли. Особливості механізмів регуляції серцево-судинної системи. Порушення, які виявляють під час обстеження серцево-судинної системи.

Особливості органів дихання у віковому аспекті: газообмін, зміни показників зовнішнього і внутрішнього дихання, структурні і функціональні зміни, регуляція дихання

Вікові особливості газообміну. Стійкість тканин плода до гіпоксії. Поняття механізму першого вдиху. Структурні зміни дихальної системи в дітей. Показники зовнішнього та внутрішнього дихання. Особливості дихання в період старіння. Функціональні зміни в системі дихання.

**Особливості системи травлення в людей різних вікових періодів:
порожнинного, мембранного, пристінкового травлення, асиміляція
харчових інгредієнтів, мікрофлори товстої кишки**

Особливості системи травлення в період онтогенезу. Гематотрофний і амніотрофний тип живлення. Функціонування слинних залоз новонародженого.

Умовний слиновидільний рефлекс. Ферментативна активність шлункового соку та травлення в шлунку і кишках. Мембранне травлення і роль нормальної мікрофлори товстої кишки. Показники секреторної функції шлунка в дітей різного віку. Порушення процесів усмоктування і моторики, особливості регуляції.

**Формування і розвиток системи виділення. Особливості регуляції
сечоутворення, основні показники функціонування нирок**

Формування системи виділення у ембріона. Морфо-функціональні особливості нирок новонароджених. Роль легенів і шкіри у видільній системі новонароджених. Адаптація нирок новонароджених. Особливості регуляції сечоутворення в дітей. Основні показники функціонування нирок дітей. Вікові особливості сечоутворення.

РОЗДІЛ 2

ВПЛИВ РІЗНИХ ФАКТОРІВ НА РІСТ І РОЗВИТОК ЛЮДИНИ

Вплив різних факторів на ріст і розвиток ембріона і плода, дітей різних вікових груп: фізичних, хімічних, біологічних, екологічних та ін.

Визначення та тлумачення понять “здоров’я”, “хвороба”, “рівень здоров’я”, “довкілля”, “біосфера”. Законодавчі документи про охорону навколишнього середовища.

Значення гігієнічних факторів у розвитку людини, а саме: повітряного середовища, сонячного випромінювання, чинників мікроклімату, ґрунту, води, вібрації, шуму, електромагнітних полів. Роль особистої гігієни

Гігієнічні значення окремих компонентів повітряного середовища. Позитивний оздоровчий вплив сонячного випромінювання. Клімат, акліматизація, хімічний склад повітря, його вплив на організм людини. Вплив забруднення ґрунту на здоров’я людини і санітарні умови охорони ґрунту. Фізіологічне та гігієнічне значення води (вимоги до якості питної води) Гігієнічне значення житла. Особиста гігієна та основи здорового способу життя. Гігієна праці і профілактика професійних захворювань. Гігієна дітей і підлітків, основи режиму дня.

Роль харчування в різні вікові періоди життя

Харчування та його значення для здоров’я людини. Режим харчування та його значення в різних вікових групах. Вплив екологічного оточення на якість продуктів харчування. Характеристика та аналіз значення збалансованого харчування. Уміння дотримуватися режиму харчування.

Основні етапи індивідуального розвитку організму людини

Поняття про онтогенез, його класифікація. Характеристика пренатального онтогенезу. Характеристика ембріонального періоду розвитку людини. Характеристика плацентарного періоду розвитку людини. Характеристика причин патології плоду (гаметопатії). Характеристика причин патології плоду (ембріопатії, фетопатії). Характеристика новонародженої дитини, поняття зрілості.

Анатомо-фізіологічна характеристика доношеної новонародженої дитини

Анатомо-фізіологічна характеристика доношеної новонародженої дитини (шкіра, опорно-руховий апарат, нервова система, органи чуття).

Анатомо-фізіологічна характеристика доношеної новонародженої дитини (дихальна система, серцево-судинна система, кров і органи кровотворення).

Анатомо-фізіологічна характеристика доношеної новонародженої дитини (система травлення, органи сечовиділення).

Анатомо-фізіологічні особливості недоношеної дитини

Характеристика станів новонароджених, суміжних з нормою (фізіологічна втрата маси тіла, фізіологічна жовтяниця новонароджених, фізіологічна еритема, токсична еритема). Характеристика станів новонароджених, суміжних з нормою (транзиторна гарячка, статеві кризи, сечокислий інфаркт нирок). Характеристика станів новонароджених, суміжних з нормою (транзиторний дисбактеріоз і транзиторний катар кишок). Визначення і етіологія недоношеності. Клінічна характеристика недоношених дітей. Особливості фізичного та психомоторного розвитку недоношеної дитини.

Характеристика причин патології плоду. Анатомо-фізіологічна характеристика доношеної новонародженої дитини. Характеристика станів новонароджених, суміжні з нормою. Визначення і етіологія недоношеності. Клінічна характеристика недоношених дітей. Особливості фізичного і психомоторного розвитку недоношених дітей.

Анатомо-фізіологічна характеристика періодів постнатального онтогенезу (дошкільний-шкільний вік)

Характеристика нейтрального дитинства. Характеристика дітей шкільного віку. Характеристика людини після шкільного віку.

Характеристика процесів росту та розвитку людини. Акселерація та ретардація, їх характеристика та причини. Фізичний розвиток. Методи його оцінки. Поняття про тілобудову.

Питання до вступного випробування

1. Характеристика плоду та особливостей його розвитку.
2. Характеристика причин патології плоду (гаметопатії, мутації, хромосомні хвороби, генні хвороби).
3. Характеристика новонародженої дитини, поняття зрілості.
4. Анатомо-фізіологічна характеристика доношеної новонародженої дитини (шкіра, опорно-руховий апарат, нервова система, органи чуття).
5. Анатомо-фізіологічна характеристика доношеної новонародженої дитини (дихальна система, серцево-судинна система, кров і органи кровотворення).
6. Анатомо-фізіологічна характеристика доношеної новонародженої дитини (система травлення, органи сечовиділення).
7. Характеристика станів новонароджених, суміжних з нормою (фізіологічна втрата маси тіла, фізіологічна жовтяниця новонароджених, фізіологічна еритема, токсична еритема).
8. Характеристика станів новонароджених, суміжних з нормою (транзиторна гарячка, статеві кризи, сечокислий інфаркт нирок).
9. Характеристика станів новонароджених, суміжних з нормою (транзиторний дисбактеріоз і транзиторний катар кишок).
10. Особливості догляду за новонародженою дитиною у пологовій залі.
11. Особливості догляду за новонародженою дитиною у палаті для немовлят.
12. Визначення і етіологія недоношеності.
13. Клінічна характеристика недоношених дітей (.
14. Особливості фізичного та психомоторного розвитку недоношеної дитини.
15. Організація медичного обслуговування, принципи виходжування недоношених дітей: у пологовому залі, у палатах пологового будинку (I етап виходжування).

16. Організація медичного обслуговування, принципи виходжування недоношених дітей: на II етапі виходжування, профілактика патологічних станів у недоношених немовлят.
17. Особливості вигодовування недоношених немовлят.
18. Характеристика періодів дитячого віку (внутрішньоутробний етап).
19. Характеристика періодів дитячого віку (позаутробний етап).
20. Вікові періоди життя людини.
21. Складові розвитку людини.
22. Періоди дитячого віку.
23. Особливості харчування дітей віком до одного року.
24. Розвиток соматичної та вегетативної нервової системи.
25. Вікові особливості системи кровотворення.
26. Особливості дихальної системи у віковому аспекті.
27. Особливості системи травлення.
28. Обмін речовин та енергії.
29. Особливості сечовидільної системи.
30. Особливості основних аналізаторів у різні періоди життя.
31. Формування і розвиток кістяка у віковому аспекті.
32. Основні показники нормального фізичного стану дитини.
33. Життєві потреби дитини та засоби їх задоволення.
34. Особливості вигодовування немовлят.
35. Штучне вигодовування дітей.
36. Особливості харчування дітей після року.
37. Догляд за дитиною і режим її дня.
38. Особливості харчування дітей віком від 1 до 3 років.
39. Особливості харчування дітей дошкільного та шкільного віку.
40. Особливості нейроендокринної регуляції в процесі росту й розвитку.
41. Характеристика центральної нервової системи (головний мозок).
42. Характеристика черепно-мозкових нервів.

43. Характеристика центральної нервової системи (спинний мозок), патологія центральної нервової системи.
44. Провідні шляхи спинного мозку.
45. Загальна характеристика шкіри і підшкірної основи.
46. Особливості будови та функцій шкіри дітей.
47. Особливості захисних функцій шкіри дітей.
48. Особливості термоорегуляції у дітей.
49. Загальна характеристика кісткової системи (будова та функція кісток).
50. Загальна характеристика кісткової системи (з'єднання кісток, будова суглоба, класифікація суглобів).
51. Характеристика особливостей процесу скостеніння.
52. Вікові особливості хімічного складу і будови кісток (череп).
53. Вікові особливості хімічного складу і будови кісток (хребет).
54. Вікові особливості хімічного складу і будови кісток (грудна клітка).
55. Вікові особливості хімічного складу і будови кісток (скелет верхніх кінцівок, скелет нижніх кінцівок).
56. Постава, особливості, патологія.
57. М'язова система: розвиток скелетних м'язів дитини.
58. Характеристика непосмугованої м'язової тканини.
59. Характеристика фізичного розвитку дитини (маса тіла, зріст).
60. Характеристика фізичного розвитку дитини (обвідні параметри, статеві особливості фізичного розвитку).
61. Оцінка фізичного розвитку дітей та підлітків.
62. Нервово-психічний розвиток дитини.
63. Характеристика органів дихання (зовнішній ніс, приносові пазухи, глотка, гортань).
64. Характеристика органів дихання (трахея та бронхи, легені, плевра, середостіння).
65. Фізіологічні особливості дихання дітей.
66. Патологія дихання.

67. Серцево-судинна система (особливості утробного та поза утробного кровообігу).
68. Серцево-судинна система (особливості будови та функціонування серця та судин дітей та підлітків).
69. Кровотворна система (вікові особливості крові та кровотворення людини, патологія кровотворення).
70. Лімфатична система: лімфа, лімфатичні судини, лімфатичні вузли.
71. Патологія серцево-судинної та лімфатичної систем.
72. Органи травлення (ротова порожнина, стравохід).
73. Органи травлення (шлунок, кишечник).
74. Органи травлення (травні залози).
75. Особливості обміну речовин у дитячому віці (водний обмін, білковий обмін).
76. Особливості обміну речовин у дитячому віці (вуглеводний обмін, жировий обмін, вітаміни).
77. Характеристика порушень травлення та обміну речовин.
78. Характеристика ендокринних залоз (гіпофіз, шишкоподібне тіло).
79. Характеристика ендокринних залоз (щитоподібна залоза, прищитоподібні залози, загруднинна залоза).
80. Характеристика ендокринних залоз (надниркова залоза, підшлункова залоза).
81. Характеристика ендокринних залоз (статеві залози). Патологія ендокринної системи.
82. Характеристика залоз зовнішньої секреції.
83. Характеристика органів сечоутворення та сечовиведення (нирки, сечоводи).
84. Характеристика органів сечоутворення та сечовиведення (сечовий міхур). Проблема нетримання сечі.
85. Вікові особливості захворюваності і смертності дітей.
86. Засади профілактики дитячих хвороб.

87. Основні методи лікування хворих дітей і догляд за хворою дитиною.
88. Характеристика уроджених потворств (токсоплазмоз, лістеріоз).
89. Характеристика спадкових хвороб.
90. Характеристика хромосомних хвороб (синдром Дауна, синдром Шерешевського-Тернера, синдром Клайнфельтера).
91. Характеристика генних захворювань (вуглеводного, білкового обмінів).
92. Характеристика генних захворювань (ліпідного, стероїдного обміну), профілактика захворювань.
93. Онтогенетичні особливості опорно-рухового апарату людини.
94. Онтогенетичні особливості серцево-судинної системи людини.
95. Онтогенетичні особливості респіраторної системи людини.
96. Онтогенетичні особливості гортані людини.
97. Онтогенетичні особливості травної системи людини.
98. Онтогенетичні особливості сечостатевої системи людини.
99. Онтогенетичні особливості нервової системи людини.
100. Онтогенетичні особливості ВНД людини.
101. Онтогенетичні особливості сенсорних систем людини.

Література базова

1. Базанова Т.І. та ін. Біологія 8 клас. – Х.: Гімназія, 2008.
2. Базанова Т.І. та ін. Біологія 9 клас. – Х.: Світ дитинства, 2009.
3. Балан П.Г., Вєрвєс Ю.Г., Поліщук В.П. Біологія – 10 (рівень стандарту, академічний рівень). – К.:Генеза, 2010.
4. Бердышев Г. Д. Генетика человека с основами медицинской генетики: Учеб. пособие для биол. спец. Вузов / Г. Д. Бердышев, И. Ф. Криворучко. – К.: Вища школа, 1979. – 447 с.
5. Бубнов Ю. И. Кровь и наследственность / Ю. И. Бубнов – М.: Знание, 1976. – 64 с.
6. Васюк Н. М. Анатомия и физиология нервной системы человека в клинических аспектах: Учеб. пособие для студ. пед. Вузов / Н. М. Васюк, Н. М. Твердохлеб. – Сумы: СумГПУ им. А. С. Макаренко, 2006. – 64 с.
7. Гальперин С. Н. Физиология человека и животных. Учеб. пособие для студ. ун-тов и пед. ин-тов / С. Н. Гальперин. – М.: Высшая школа, 1977. – 633 с.
8. Запорожець Н.В. та ін. Біологія 8 клас. – Х.: Ранок, 2008.
9. Ивановская Т. Е. Патологическая анатомия (болезни детского возраста) / Т. Е. Ивановская. – М.: Медицина, 1976. – 431 с.
10. Клиника заболеваний, физиология и гигиена в подростковом возрасте / Под ред. Г. Н. Сердюковской. – М.: Медицина, 1979. – 480 с.
11. Коляденко Г. І. Анатомія людини: Підручник / Г. І. Коляденко. – К.: Либідь, 2005. – 384 с.
12. Курепина М. М. Анатомия человека: Учеб. для биол. фак. пед. ин-тов. – 3-е изд. / М. М. Курепина. – М.: Просвещение, 1971. – 351 с.
13. Кучеров І.С. Фізіологія людини і тварин: Навчальний посібник / І. С. Кучеров. – К.: Вища школа, 1991. – 327 с.
14. Матяш Н.Ю. та ін. Біологія 9 клас. – К.: Генеза, 2009.
15. Межжерін С.В. та ін. Біологія 8 клас. – К.: Освіта, 2008.

16. Самусев Р. П. Анатомия человека: Учебник / Р. П. Самусев, Ю. М. Селин. – М.: Медицина, 1999. – 480 с.
17. Свиридов О. І. Анатомія людини: Підручник / О. І. Свиридов. – К.: Вища школа, 2000. – 399 с.
18. Серебряков В.В. та ін. Біологія 8 клас. – К.: Генеза, 2008.
19. Старушенко Л. И. Анатомия и физиология человека. Учеб. Пособие / Л. И. Старушенко. – К.: Вища школа, 1989. – 213 с.
20. Стебельский С. Е. Анатомия сосудистой и периферической нервной системы человека: Атлас схем / С. Е. Стебельский. – К.: Вища школа, 1984. – 168 с.
21. Степанюк А.В.. та ін. Біологія 9 клас. – Тарнопіль.: Підручники і посібники, 2009.
22. Страшко С.В. та ін. Біологія 9 клас. – К.: Грамота, 2009.
23. Сушко Е. П. Детские болезни: Учеб. для студ. мед. ин-тов / Е. П. Сушко. – Минск, 1988. – 448 с.
24. Фомин Н. А. Физиология человека: Учеб. пособие для студ. фак. физ. восп. пед. ин-тов / Н. А. Фомин. – М.: Просвещение, 1982. – 320 с.

Література додаткова

1. Актуальные проблемы физиологии и патологии кровообращения: Сб. науч. работ, посвященных памяти акад. В. В. Парина / Под общ. ред. акад. А. М. Чернука. – М.: Медицина, 1976. – 247 с.
2. Александрова Л. С. Периферическая кровь у здоровых детей и при некоторых заболеваниях / Л. С. Александрова. - Ташкент: Медицина, 1976. – 106 с.
3. Виноградова Ю. Е., Гриншпуд Л. Д. Лимфоциты человека в норме и патологии: научный обзор / Под ред. проф. О. С. Радбиля. – М.: Б.и., 1980. – 52 с.
4. Гринки А. Патофизиология легких / Под общ. ред. Ю. В. Ноточина. – М., 1997. – 266 с.

5. Общая анатомия лимфатической системы / Отв. ред. Л. М. Непомнящих. – Новосибирск: Наука, 1990. – 242 с.
6. Сафонов В. А. и др. Нейрофизиология дыхания. – М.: Медицина, 1980.
7. Скворцов М. А. Патологическая анатомия важнейших заболеваний детского возраста. – М.: Медгиз, 1946. – 410 с.
8. Справочник педиатра / Под ред. М. Я. Студенкина. – М.: ПРЕСС Полиформ, 1997. – 400 с.
9. Физиология и патология детского возраста: Сб. статей / Под ред. проф. Н. Н. Прутовых. – Новосибирск, 1976. – 256 с.
10. Физиология человека: В 3-х томах. Т.1. / Под ред. Р. Шмидта и Г. Тевса. – М.: Мир, 1996. – 323 с.
11. Филимонов В. И. Руководство по общей и клинической физиологии. – М.: МИА, 2002. – 958 с.
12. Чернушенко Е. Ф., Когосова Л. С. Иммунология и иммунопатология заболеваний легких. – К.: Здоровье, 1981. – 207 с.